

همسایه‌داری در مثل‌های فارسی با رویکرد اخلاق اسلامی^۱

الهه شایسته‌رخ^۲

چکیده

تعامل شایسته با همسایگان از مهم‌ترین آموزه‌های اخلاقی در سبک زندگی اسلامی است که نقشی ویژه در امنیت و آسایش جامعه خواهد داشت. اخلاق همسایه‌داری از مقوله‌های مهم در فرهنگ آپارتمان‌نشینی به شمار می‌رود که با توجه به تغییر سبک زندگی در پرتو اقتضانات اجتماعی روزگار معاصر و گسترش روزافزون مسکن آپارتمانی، تغییرات چشمگیری در آن رخ داده است. با توجه به این تغییرات، ضرورت واکاوی جلوه‌های مثبت و منفی تعامل با همسایگان در عرصه فرهنگ مردم ایران بیش از پیش آشکار می‌شود؛ فرهنگی که می‌تواند هر شهروند ایرانی را در پذیرش الزامات زندگی آپارتمان‌نشینی به عنوان یکی از مهم‌ترین پیامدهای سبک زندگی نوین همراهی کند. در این مقاله که اطلاعات آن با روش کتابخانه‌ای به دست آمده، جلوه‌های مثبت و منفی اخلاقی رفتار با همسایه در مثل‌ها آورده شده است و از آنجا که فرهنگ جامعه ایرانی متأثر از آموزه‌های دینی است، به فراخور حال، به برخی از آموزه‌های اخلاق همسایه‌داری در قرآن و عترت نیز اشاره گردیده است. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد تعامل با همسایگان در مثل‌های فارسی به دو شکل مثبت و منفی بازتاب یافته است؛ رعایت حقوق و احترام به همسایه، ضرورت توجه به همسایه پیش از خرید خانه، پرهیز از انکای افراطی به همسایگان و تعاملات مهرورزانه با ایشان از وجوه مثبت اخلاقی این موضوع است و صفات ناپسندی چون همسایه‌آزاری، خودمحوری و بی‌توجهی به وضعیت همسایه، وجوه منفی تعامل با همسایه در مثل‌ها به‌شمار می‌رود.

کلیدواژه‌ها: اخلاق، جلوه‌های مثبت، جلوه‌های منفی، مثل، همسایه، همسایه‌داری

۱. این مقاله برگرفته از پژوهشی است با عنوان «اخلاق همسایه‌داری در سنت‌های گفتاری» که برای مرکز پژوهش و سنجش افکار صداوسیما در سال ۱۳۹۴ انجام گرفته است.

۲. کارشناسی‌ارشد زبان و ادبیات فارسی و پژوهشگر مرکز پژوهش و سنجش افکار صداوسیما. (نویسنده مسئول) رایانامه:

مقدمه

همسایه، واژه‌ای فارسی است به معنای دو یا چند نفر که در زیر سایه یک سقف باشند و دو یا چند کس که اطاق یا خانه آنان متصل یا نزدیک هم باشد (فرهنگ معین، ذیل واژه). معادل عربی آن واژه «جار» است. در المنجد، ذیل واژه الجار آمده است: «ج جیران و جیره و جوار و أجوار به معنای پناه‌دهنده و امان‌دهنده است، برای زوجه و عیال نیز واژه جارة را به‌کار می‌برند، زیرا در پناه مرد است. در ادامه در معنای الجوار آمده است: امان دادن، عهد و پیمان بستن و پناه دادن به کسی. گویند: «هو فی جواری» او در امان و پناه من است» (المنجد، ذیل واژه). با این تعاریف، همسایه کسی است که در کنار خانه دیگری پناه و امان گرفته است تا مأمنی برای زندگی داشته باشد؛ مکانی برای آرامش یافتن که امنیت آن به واسطه سایه‌ای است که همسایه بر سر آن گسترده است. پناه جستن به مکانی امن و در واقع همسایه داشتن، یکی از ضروریات زندگی انسان و از نیازهای جدی اوست که مستلزم رعایت اصول و ضوابط اخلاقی و قانونی و احترام متقابل به حقوق یکدیگر است.

تعامل نیکو با همسایه در چارچوب اخلاق و شرع، علاوه بر آنکه آسایش و آرامش وی را تأمین می‌کند، سبب آسودگی جسم و روح احترام‌گزارنده نیز می‌شود. آنچه موجب رنج و آزار همسایه شود، بدون تردید رنج و عذاب متقابل را به سوی آزاردهنده روانه می‌کند.

تعامل نیکو با همسایه بدین معناست که همسایه بر مدار احسان و نیکی با همسایه‌اش رفتار کند، بدین ترتیب خوش‌همسایه آن را گویند که در برابر آزار و اذیت همسایه در پی اقدام تلافی‌جویانه هرچند قانونی و حقوقی نباشد، بلکه رویه مدارا و سازگاری را در پیش بگیرد و با آستانه تحمل بالا و با رویکردی صبورانه توأم با احسان و نیکی، آزار او را به دیده عفو و گذشت بنگرد و در برابر او ایثار کند. هر چند در آموزه‌های دینی یکی از نشانه‌های حسن همجواری، خویش‌تنداری و شکیبایی بر آزار همسایه است، «اما این بدان معنا نیست که اسلام همسایه‌آزاری را تأیید یا آزار رساندن به دیگران و همسایگان را مجاز شمرده است. تحمل آزار همسایه بدین معنا نیست که

همسایه‌داری در مثل‌های فارسی با رویکرد اخلاق اسلامی ❖ ۱۳۹

انسان مظلوم واقع شود و خود را اسیر بداند، بلکه اسلام راهکار اصلاحی نیز ارائه می‌کند، به امید آنکه زمینه اصلاح مخاطب را فراهم آورد و اگر همسایه آزار از این اخلاق فروتنانه همسایه سوءاستفاده کند، به یقین باید با آن برخورد کرد.» (فلاح، ۱۳۸۸: ۲۹)

خداوند متعال در قرآن کریم، پس از دعوت به توحید و دستور به پرستش خدا درباره احسان و نیکی به پدر و مادر، خویشاوندان، یتیمان و بینویان و همسایگان دور و نزدیک سفارش کرده است و در واقع احسان به همسایه پس از نخستین اصل از اصول دین، یعنی توحید بیان شده است.

اعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ
وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ
اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَلًا فَخُورًا (نساء/ ۳۶)

در کلامی از امام صادق علیه السلام نیز به فرمان الهی مبنی بر داشتن حسن اخلاق در روابط همسایگی اشاره شده است: عَلَيكُمْ بِحُسْنِ الْجَوَارِ، فَإِنَّ اللَّهَ أَمَرَ بِذَلِكَ. بر شما باد به حُسنِ همسایگی که خداوند به این کار فرمان داده است. (میزان‌الحکمه، ح ۲۹۹۸)

تفسیر حسن‌الجوار (خوش همسایگی) را از کلام امام کاظم علیه السلام می‌توان دریافت کرد: لَيْسَ حُسْنُ الْجَوَارِ كَفَّ الْأَذَىٰ وَ لَكِنْ حُسْنُ الْجَوَارِ الصَّبْرُ عَلَى الْأَذَى. حُسنِ همسایگی این نیست که آزار نرسانی، بلکه حسن همسایگی این است که در برابر آزار و اذیت همسایه شکایتا باشی. (همان، ح ۳۰۰۹)

از دیدگاه اسلام، کرامت انسان اهمیت ویژه‌ای دارد و درباره تکریم همسایه و احترام به او در روایات معصومین علیهم السلام تا آن اندازه سفارش شده که حرمت همسایه چون حرمت مادر معرفی گردیده است.^۱ چنان که از امیرالمومنین علی علیه السلام روایت شده است: مَا تَأَكَّدَتِ الْحُرْمَةُ بِمَثَلِ الْمُصَاحَبَةِ وَ الْمُجَاوِرَةِ، حُرْمَتِي بِالْأُتْرَاقِ حُرْمَتِ هَمْنَشِينِي وَ هَمْسَايَكِي نَيْسَتْ. (همان، ح ۳۰۰۷)

۱. قال رسول الله صلى الله عليه وآله: حُرْمَةُ الْجَارِ عَلَى الْإِنْسَانِ كَحُرْمَةِ أُمِّهِ (همان، ح ۳۰۰۸)

۱۴۰ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

مثل‌ها نیز متأثر از آموزه‌های دینی است و با زبانی روان و موجز و بی‌تکلف آینه تمام‌نمای فرهنگ و دانش و اندیشه و فرایند زندگی گذشتگان به شمار می‌روند ازین رو چگونگی تعامل گذشتگان با همسایگان خود و جلوه‌های ارزش‌مدار و نیز جلوه‌های منفی و خارج از چارچوب ارزش‌های انسانی و اخلاقی در حوزه همسایه‌داری در مثل‌ها بازتاب یافته است. در این مقاله به برخی از ویژگی‌های مثبت و منفی اخلاق همسایه‌داری آنگونه که در مثل‌ها نمود یافته‌اند ارائه می‌شود. شایان ذکر است، امثال منتخب با موضوع همسایه‌داری که ذیل هر عنوان در گیومه آورده شده‌اند، برگرفته از کتب زیر هستند:

۱. امثال و حکم (دهخدا، ۱۳۳۹) ۲. فرهنگ بزرگ ضرب‌المثل‌های فارسی (ذوالفقاری، ۱۳۸۸) ۳. فرهنگ عوام یا تفسیر امثال و اصطلاحات زبان پارسی (امینی، ۱۳۵۳) ۴. ده هزار مثل فارسی و بیست‌وپنج هزار معادل آنها (شکورزاده بلوری، ۱۳۷۲)

اهمیت همسایگی

اهمیت جایگاه همسایه در ایجاد فضای صلح و آرامش و پشتیبانی در برابر مشکلات و دشواری‌های زندگی و تأمین نیازمندی‌های حیات دنیوی و اخروی در مثل‌ها نیز نمود یافته است. بدیهی است این مسائل متأثر از گستره ارتباطات بین همسایگان و آگاهی آنان از وضعیت زندگی یکدیگر است.

ضرب‌المثل‌های «همسایه از حال همسایه آگاه است»، «همسایه به همسایه احتیاج دارد»، «پرسش همسایه از همسایه می‌کنند»، «همسایه در سرت سایه»، «همسایه پشتیبان همسایه است، یکی بخوابد دیگری بیدار است» بر اهمیت جایگاه همسایه و نقش آن در بهبود فضای زندگی تأکید دارند.

گاه برخی همسایه‌ها در یاری کردن همسایگان و خدمت و رأفت به ایشان گوی سبقت را از نزدیکان می‌ربایند و جایگاهی نزدیک‌تر از برادر نسبت به همسایه خود می‌یابند.

همسایه‌داری در مثل‌های فارسی با رویکرد اخلاق اسلامی ❖ ۱۴۱

مثل‌های «همسایه به همسایه می‌رسد برادر به برادر نمی‌رسد»، «همسایه نزدیک به از برادر دور»، «از خویش دور، همسایه نزدیک بهتر است»، «از صد خویش، یک همسایه پیش»، «همسایه اگر وفا کند خویش من است» از این نمونه است و بدون تردید درباره چنین همسایگانی است که گفته شده: «همسایه نیک در جهان فضل خداست» و نیز «همسایه از همسایه ارث می‌برد» و البته حسن همجواری و رعایت آداب معاشرت و پرهیز از آفات اخلاقی لازمه صمیمیت و ارتباط نزدیک همسایگان با یکدیگر است. در مثل‌هایی چون «اگر همسایه بخیل و حسود نباشد، باغچه دیوار نمی‌خواهد»، «اگر همسایه دزد نباشد، باغ دیوار نمی‌خواهد» و «اگر همسایه یکرنگ باشد حیاط دیوار نمی‌خواهد» از همسایگانی سخن می‌رود که به دور از شائبه‌های ضدارزشی چون بخل، تنگ‌نظری، حسادت، تعدی و تجاوز به مال و حقوق دیگران و با تخلق به آموزه‌هایی چون صداقت و بی‌ریایی و با درک اهمیت رعایت آداب معاشرت، پای در عالم همسایگی گذاشته‌اند.

الف) جلوه‌های مثبت اخلاق همسایه‌داری در مثل‌ها

تأثیرپذیری همسایگان از آفت و منفعت یکدیگر

معاشرت با همسایگانی که زندگی اخلاق‌محوری دارند، آرامش روان و امنیت خاطر دیگر همسایگان را به همراه دارد؛ همسایگانی که مناسبات رفتاری با ایشان در محیط اجتماع، جز انتفاع دوجانبه و متوازن چیزی دربر ندارد. اگر همسایه‌ای نیکوسرشت و خوب‌سیرت باشد، ثمره همسایه او نیز نیکی، راحتی و شادی است. مثل‌های «اگر همسایه خوب باشد، دختر کور آدم شوهر می‌کند»، «اگر همسایه‌ات در خیر باشد تو هم در خیری»، «اگر همسایه‌ام خوب باشد پارویم طلا می‌شود»، «همسایه بازار همسایه است»، «تو که خوب باشی همسایه‌ات هم خوب است»، «به خانه همسایه گل بیارد بوی آن به خانه ما خواهد آمد» از تأثیرات مثبت همسایه در زندگی دیگر همسایگان حکایت دارد. برخی دیگر از مثل‌ها همچون «تا همسایه‌ات سرش را تراشید ریش خود را تر کن»، «آتش از خانه همسایه به همسایه فتد»، «آفت همسایه به همسایه می‌رسد»

۱۴۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

انسان را به سمت انتخاب شیوه‌های رفتاری مداراگونه و بزرگ‌منشانه در عالم همسایگی سوق می‌دهد.

همچنین هرگونه کنش تعدی جویانه و رفتار غیرمسالمت‌آمیز با همسایه، واکنشی منفی در پی خواهد داشت: «اگر همسایه‌ام مثل خودم، وای بر احوال من»، «سوار خر همسایه نشو تا سوار گاو نشوند»، «به رفتاری همسایه‌ات نخند که خودت هم روزی گرفتار شوی».

برخی دیگر از مثل‌ها از انتفاع یک‌جانبه و رفتار منفعت‌جویانه بعضی همسایگان حکایت دارد: «از غذایی که در خانه همسایه پخته شود مقداری هم به ما می‌رسد»، «سبزی آش همسایه؛ گوشواره گوش همسایه»، «همسایه‌ام مشک روغن من است»، «کاسه همسایگی می‌بردم، راستا (راسته) خرد می‌خوردم».

خیرخواهی برای همسایگان

یکی از مصادیق حسن همجواری، خیرخواهی برای همسایگان است؛ بدین معنا که انسان آنچه را که برای خود می‌طلبد و پسندیده می‌داند، برای همسایه‌اش هم بخواهد و هر آنچه را برای خود مکروه می‌داند و نمی‌پسندد، برای همسایه‌اش هم خوش ندارد. بر اساس آموزه‌های دینی آن کس که به دیگری نیکی کند خداوند پاداش نیک به او خواهد داد.

وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا خَيْرًا لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَ لَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ وَ لَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ (نحل / ۳۰) و به کسانی که تقوا پیشه کردند، گفته شود: «پروردگارتان چه نازل کرد؟» می‌گویند: «خوبی» برای کسانی که در این دنیا نیکی کردند [پاداش] نیکویی است و قطعاً سرای آخرت بهتر است و چه نیکوست سرای پرهیزگاران. همچنین بازتاب نیکی و بدی هرکس به خود وی می‌رسد، حضرت علی علیه السلام در این باره فرموده‌اند: «تو اگر نیکی کنی، خودت را گرامی داشته‌ای و به خودت نیکی کرده‌ای؛ و اگر بدی کنی، خودت را خوار کرده‌ای و به خودت زیان رسانده‌ای» (میزان‌الحکمه، ح ۴۰۲۳)

همسایه‌داری در مثل‌های فارسی با رویکرد اخلاق اسلامی ❖ ۱۴۳

مضمون مثل‌های ذیل از تأکید عامه مردم بر خیرخواهی نسبت به همسایگان و انتظار پاداش نیک حکایت دارد: «برای همسایه‌ات خیر بخواه تا با خوبی روبه‌رو شوی»، «برای همسایه‌ات دو گاو بخواه برای خودت یک گاو»، «برای همسایه‌ات خیر بخواه تا به سرت خیر بیاید».

ایثار، تعاون و یاری‌رسانی به همسایگان

«برخی از رفتارهای اجتماعی، مانند دوستی، همدلی، فداکاری و غیره ماهیت تعاون دارند» (آیزنبرگ، ۱۳۷۸: ۹) و بدون تعاون اجتماعی، رعایت حق همسایه در جامعه ممکن نخواهد بود.

ضرب‌المثل‌های «برای خودش نگذاشت برای بر و همسایه‌اش گذاشت»، «برای خودش آماجو درست نمی‌کند، برای همسایه‌اش آش رشته می‌پزد»، «در منزل خانم است در همسایگی کلفت» و «همسایه باید جور همسایه را بکشد»، دربردارنده ماهیت تعاون و یاری‌گری و نیز ایثار و همدلی است. در هر چهار مثل مذکور، سخن از فردی است که به منظور همدلی و یاری رساندن به دیگران، از خود و خواسته‌های خود می‌گذرد و غرض و نظر دیگران را به قصد و هدف خود ترجیح می‌دهد. براساس حدیثی از پیامبر اکرم ﷺ «کسی که خیرش را از همسایه‌اش دریغ دارد و لوازم زندگی مورد نیاز همسایه را به وی عاریه ندهد، خداوند در روز قیامت خیر خود را از وی منع می‌کند و او را به حال خود وامی‌گذارد.» (همان، ح ۳۰۲۰)

پرهیز از چنین عقوبت‌ناکی از خردمندی مردم ایران است که با ضرب‌المثل «برای اره و بیل و کلنگ، در را به روی همسایه‌ات میند» به گونه‌ای موجز مخاطب را از غفلت کردن از وضعیت همسایه یا یاری‌رسانی به او برحذر می‌دارند. البته برخی همسایه‌ها در کمک به یکدیگر چنان افراط دارند که موجبات تنبلی همسایه را فراهم می‌آورند. مثل‌های «همسایه‌ها یاری کنید تا من شوهرداری کنم» و «از همسایه خوب زن خانه‌دار نمی‌شود (یا) زن کدبانو نمی‌شود» به منظور استفاده و بهره‌وری افراد تنبل به وجود نیامده‌اند، بلکه همچون برخی مثل‌های دیگر، حکمت‌های عامیانه‌ای هستند که برای گشودن گره‌های جامعه و حل چنین معضلات اخلاقی و اجتماعی آفریده شده‌اند.

۱۴۴ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

اهمیت جایگاه همسایه پیش از خرید خانه

پیش از این بیان شد که مسکن، مکانی برای سکونت و آرامش یافتن است و بدون تردید یکی از عناصری که در تأمین آسایش و امنیت هر خانواده تأثیر بسزایی دارد، رفتار نیک همسایگان با یکدیگر است. از این رو، در نگاه اسلام که در پی ایجاد جامعه سالم و به دور از واماندگی‌های معنوی و انحطاط اخلاقی است، پیش از آنکه منطقه جغرافیایی یا نمای بیرونی و فضای داخلی منزل مسکونی و دیگر ظواهر در خرید مسکن که محل سکونت و آرامش است، اهمیت داشته باشد، وجود همسایگان نیک‌رفتار و خوش‌کردار که در چارچوب بایدها و نبایدهای اخلاقی با دیگران روابط مسالمت‌آمیز برقرار می‌کنند، حایز اهمیت است. پیامبر اکرم ﷺ در این باره فرموده‌اند:

پیش از خانه خریدن، همسایه را بجویید و پیش از سفر کردن، رفیق را بیابید.^۱ (همان، ح ۳۰۱۰) امیرالمؤمنین علی (ع) نیز بر این نکته تأکید کرده‌اند که سَلِّ عَنِ الْجَارِ قَبْلَ الدَّارِ. پیش از خریدن خانه ببین همسایه‌هایت کیست‌اند. (همان، ح ۳۰۱۱) در مثل‌ها به عنوان یکی از مهم‌ترین عناصر سنت‌های گفتاری نیز «ارزش و قیمت خانه به همسایه است» و توصیه اخلاقی «همسایه را پپرس خانه را بخر»، «تا همسایه را شناسی منزل نساز» و «اول همسایه بعد خانه» بر ضرورت بررسی نیک و بد همسایگان پیش از مجاور شدن با آنان به منظور پیشگیری از هرگونه خسران و زیان احتمالی تأکید می‌کند. اوحدی مراغه‌ای نیز در بیتی، آشکارا این مثل را به کار برده است:

«تا ندانی که کیست همسایه به عمارت تلف مکن مایه»

اجتناب از همسایگی با کسی که بدون توجه به آداب معاشرت، در پی سلب آرامش اطرافیان است و تعامل او با همسایگان جای خود را به تقابل و ایجاد زمینه برای بروز کدورت و خشونت داده است، در مثل پندآموز «خانه‌ات را در نزدیکی سوراخ مار نساز» به وضوح قابل مشاهده است؛ چرا که مار با یک نیش و گزش انسان را از هستی و حق حیات محروم می‌کند و بدیهی است چنین زیانی، جبرانی نخواهد داشت.

۱. الْجَوَارُ قَبْلَ الدَّارِ، الرَّفِيقُ قَبْلَ السَّفَرِ.

رعایت حقوق همسایه

رعایت اموری که در قالب اخلاق و حقوق ساماندهی و تنظیم روابط اجتماعی را برعهده دارند، در ارائه سبک زندگی سالم و شیوه رفتاری و تعامل افراد یک جامعه با یکدیگر نقش مهمی ایفا می‌کنند؛ بدیهی است به هر میزان که روابط افراد با یکدیگر نزدیک‌تر شود، آموزه‌های اخلاقی و حقوقی بیشتری لازم است تا از برخوردها و رفتارهای ناشایست و نادرست پیشگیری کند. بر همین اساس، در آموزه‌های دینی قوانین حقوقی و اصول و قواعد اخلاقی فراوانی درباره همسایگان وجود دارد که در استحکام بنیان جامعه و پایداری روابط انسانی و تأمین امنیت روانی جامعه بسیار تأثیرگذار است. امام صادق علیه السلام در بیانی رسا درباره یکی از مصادیق حقوق شهروندی فرمودند: کمترین حقوق برادرت بر تو این است که هر آنچه را برای خودت می‌پسندی، برای او نیز بی‌پسندی و آنچه برای خود نمی‌پسندی بر او نیز روا نداری. (همان، ح ۴۱۶۷)

امام سجاد علیه السلام نیز مصادیق حقوق همسایگی را چنین برشمرده‌اند:

وَ اَمَّا حَقُّ جَارِكَ فَحِفْظُهُ غَائِبًا وَاِكْرَامُهُ شَاهِدًا وَاِنْ كَانَ مَظْلُومًا وَاِنْ تَبَّعَ لَهٗ غُورَةً فَاِنْ عَلِمْتَ اَنَّهُ يَقْبَلُ نَصِيحَتَكَ نَصِيحَتَهُ فِيمَا بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ وَاِنْ تَسَلَّمَهُ عِنْدَ شِدِيدَةٍ وَاِنْ تَقْبَلُ عَثْرَتَهُ وَتَغْفِرُ ذَنْبَهُ وَتُعَاشِرُهُ كَرِيمَةً وَاِنْ قُوَّةٌ اِلَّا بِاللّٰهِ.

و اما حق همسایه‌ات این است که در غیاب او نگاهبان باشی و در حضورش او را گرامی و عزیز داری و به هنگام ستم‌دیدگی یاری‌اش کنی و در جستجوی زشتی‌های مخفی او بر نیایی، پس اگر بر بدی و ناروایی از او آگاه گشتی، آن را بپوشانی و اگر بدانی که در امور میان تو و خودش نصیحت و اندرز تو را قبول می‌کند، او را نصیحت کنی و در سختی‌ها او را به دست حوادث نسپاری و لغزش و خطای او را ببخشی و گناهش را جبران کنی و با او معاشرتی بزرگووارانه داشته باشی و هیچ قدرتی جز به خواست خداوند وجود ندارد. (سپهری، ۱۳۸۲: ۵۶) رعایت حقوق همسایه در مثل‌ها که بازتابی واقع‌گرایانه از ارزش‌های حاکم بر جامعه و سبک زندگی مردم آن جامعه است، نیز نمود یافته است؛ «حق همسایه را باید نگاه داشت» و «اول حق خدا باز همسایه»،

۱۴۶ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

ضرب‌المثل‌هایی هستند که در بطن زندگی مردم وجود دارند و این خود نشان از رسوخ و نفوذ فرهنگ دینی در سبک زندگی مردم دارد. «حق همسایگانت بزرگ شمار/ باطلی گر کنند یاد میار» نیز مثل دیگری است که به گونه‌ای منظوم یکی از مفاد حقوقی رساله حقوق امام سجاده علیه السلام را مطرح می‌کند.

در روایتی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در خصوص یکی از حقوق همسایه چنین آمده است: هر گاه میوه‌ای خریدی، برای او هدیه فرست و گرنه مخفیانه میوه را به خانه‌ات ببر و با بوی دیگت او را ناراحت نکن، مگر آنکه مقداری از غذای آن را برای او بفرستی^۱ (همان، ح ۳۰۲۶)

تأثیر این کلام گهربار را در سبک زندگی مردم ایران می‌توان مشاهده کرد، ضرب‌المثل «بهره همسایه را یا قبل از شام یا بعد از شام باید تحویل داد»، از بطن زندگی سنتی مردم برخاسته است.

تعدی به حقوق همسایه همچون بی‌تفاوتی نسبت به وضعیت زندگی او امری مذموم است تا آنجا که برای برحذر داشتن مخاطب از این کار، مَثَل «آن دنیا اول از همسایه می‌پرسند» را به کار می‌برند و زنهار می‌دهند که «آنکه منجوق همسایه را بدزدد، باید در گور زیب گردن کند». بدین ترتیب در تربیت دین‌مدارانه و انصاف‌جویانه «آش همسایه برای همسایه قرض است» و باید این قرض و امانت به صاحبش ادا شود.

تأثیر و تأثرات تربیتی از همسایگان

«در بررسی انواع گروه‌های اجتماعی، چارلز هورتن کولی^۲ نخستین کسی بود که آن را به دو گروه نخستین و دومین تقسیم‌بندی کرد و اصطلاح گروه‌های نخستین^۳ را برای توصیف گروه‌هایی چون خانواده، همسایه و گروه‌های بازی کودکان به کار برد.^۴ وی گروه‌های نخستین را به منزله «پرورشگاه طبیعی انسانی» می‌داند که در آنها احساسات

۱. وَ إِذَا اشْتَرَيْتَ فَأَكْبَهُ فَأَهْلِهِ، فَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَأَدْخِلْهَا سِرًّا، وَ لَا تُؤْذِهِ بِرِيحٍ قَدْرِكَ إِلَّا أَنْ تُعْرِفَ لَهُ مِنْهَا.

2. c. h, cooley

3. primary croups

۴. به نظر هورتن کولی گروه‌های دومین، بیشتر حالت رسمی دارند و روابط میان افراد، کمتر مبتنی بر احساس و عاطفه است. (همان)

همسایه‌داری در مثل‌های فارسی با رویکرد اخلاق اسلامی ❖ ۱۴۷

پایه‌ای و ضروری وفاداری به گروه و توجه به دیگران آموخته می‌شود. همچنین، این گروه‌ها با ویژگی‌هایی چون روابط متقابل چهره به چهره، احساس وفاداری و مناسبات عاطفی، همانندی و همکاری نزدیک و تمایل به ایجاد رابطه دوستانه، در تربیت اجتماعی یکدیگر تأثیر گذارند.» (ستوده، ۱۳۷۴: ۱۱۸)

بدین ترتیب همسایه‌ها در فرایند تربیت اجتماعی و اخلاقی یکدیگر تأثیر بسزایی دارند. مثل‌های زیر مؤید همین معناست: «همسایه از همسایه‌اش یاد می‌گیرد که زود بخوابد و دیر بیدار شود»، «همسایه از همسایه شب‌خیزی (پگاه خیزی) را یاد می‌گیرد»، «همسایه از همسایه، فن یا فهم یاد می‌گیرد؛ انگور از انگور»، «برنج از برنج رنگ می‌گیرد همسایه از همسایه»، «برنج برنج را می‌بیند رنگ می‌گیرد، همسایه از همسایه فن».

نوع دوستی و تأثیر و تأثرات عاطفی در روابط همسایگی

در روایتی از پیامبر اکرم ﷺ آمده است:

مَثَلُ الْمُؤْمِنِينَ فِي تَوَادُّهِمْ وَ تَرَاحِمِهِمْ وَ تَعَاطُفِهِمْ مَثَلُ الْجَسَدِ: إِذَا أَشْتَكِيَ مِنْهُ عُضْوٌ تَدَاعَى لَهُ سَائِرُ الْجَسَدِ بِالسَّهْرِ وَ الْحُمَى.

مثل مؤمنان در دوستی و ابراز رحمت و عاطفه به یکدیگر، مثل پیکر است. هرگاه عضوی از آن دردمند شود، دیگر اعضای پیکر با بی‌خوابی و تب، با آن عضو همدردی می‌کنند.

سعدی «علیه‌الرحمه» این روایت را این‌گونه به رشته نظم درآورده است:

بنی‌آدم اعضای یک پیکرند
که در آفرینش ز یک گوهرند
چو عضوی به درد آورد روزگار
دگر عضوها را نماند قرار
تو کز محنت دیگران بی‌غمی
نشاید که نامت نهند آدمی

آموزه اخلاقی «نوع دوستی» در تضاد آشکار با تنگ‌نظری، انسان را از خودمحوری خارج و با سجایای دیگری مانند ایثار، گذشت و رأفت نسبت به دیگران همراه می‌کند.

۱۴۸ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

«در علم روان‌شناسی اجتماعی، این گونه رفتارها را رفتارهای معین اجتماعی یا حمایتی می‌نامند. رفتارهای معین اجتماعی اغلب به عنوان رفتاری داوطلبانه همسو با منافع دیگری مانند کمک، همکاری و دلجویی کردن تعریف می‌شود. روان‌شناسان معتقدند، انگیزه افراد در انجام دادن بسیاری از رفتارهای معین اجتماعی عواملی چون پاداش مشخص، پذیرش اجتماعی یا تمایل به کاهش حالات منفی درونی (برای مثال احساس گناه یا ناراحتی ناشی از مشاهده شخص نیازمند) است. اما نوعدوستی نیز یکی از رفتارهای معین اجتماعی است که انگیزه آن همدری با دیگران یا میل پایبندی به اصول اخلاقی باطنی است.» (آیزنبرگ، ۱۳۷۸: ۹)

رفتارهای حمایتی گاه به صورت عاطفی و گاه به صورت‌های دیگر مانند حمایت جانی، اقتصادی و... بروز می‌کنند.

نکته حایز اهمیت دیگر در این مجال آن است که «افراد همسایه همان‌گونه که در مجاورت یکدیگر زندگی می‌کنند، به طور ضمنی و غیرمستقیم بر حالات عاطفی و اخلاقی یکدیگر تأثیر می‌بخشند و هر فرد در مقابل کنش همسایگان واکنش نشان می‌دهد که این رفتار به طور متقابل می‌تواند خصوصیات اخلاقی و اجتماعی اهل محلی را ترسیم کند و بروز دهد.» (گلی زواره، ۱۳۷۷: ۶۸)

از این‌روست که شادی همسایه، موجب سرور دیگر همسایه‌هاست و غم نان و جان او هم موجب غصه و ناراحتی همسایگان است. در مثل‌های عامیانه «همسایه‌ام شاد باشد من هم شادم»، «چاروادار صاحب‌خانه نمی‌شود، درد همسایه‌اش را می‌کشد» و «داد همسایه، دل را می‌ساید»، می‌توان همه این مفاهیم را مشاهده کرد. یا برای همسایه‌ای که به دنبال همنوایی با غم و اندوه همسایگان است، از این مثل‌ها استفاده می‌کنند: «روزی که غصه نداری، مرغ همسایه گم می‌شود» و «در این گیر و دار، گاو همسایه آمد دم کنده».

انجام مسئولیت‌های شخصی و فردی و رعایت حریم همسایگی

برخی از ضرب‌المثل‌ها تذکر و تنبیه زبانی به افرادی است که با کوتاهی نسبت به مسئولیت‌های شخصی و فردی خود، مسئولیت هرگونه تقصیر و مشکل پیش آمده را

همسایه‌داری در مثل‌های فارسی با رویکرد اخلاق اسلامی ❖ ۱۴۹

متوجه همسایه می‌کنند. این مثل‌ها گاه دربردارنده راهکاری برای حل و فصل گوشه‌ای از این معضلات اجتماعی نیز هستند؛ «همسایه را به گناه همسایه نمی‌گیرند»، «در خانه‌ات را ببند، همسایه‌ات را دزد نکن»، «پای مرغت را ببند، همسایه‌ات را دزد نکن». به کار بستن چنین راهکارهایی که در واقع حفظ حریم خصوصی افراد را به خودشان واگذار می‌کند، علاوه بر آنکه موجبات هر گونه بی‌احترامی به همسایه را سلب می‌کند، سبب حفظ حقوق همسایه نیز می‌شود.

«به شما گفتند همسایه ما باشی نه اینکه وکیل ما باشی» نیز اندرز زبانی به همسایگانی است که پا را فراتر از حد همسایگی گذاشته و رفتارشان منجر به آزار همسایه و در نتیجه تضییع حقوق او شده است.

«پلو پختم دونه دونه، همچی که همسایه ندونه» نیز بر ضرورت حفظ حریم خصوصی در فضای همسایگی و در نهایت ممانعت از بروز هر گونه آسیب و آزار به همسایه تأکید دارد.

تعاملات مهرورزانه در محیط همسایگی

رفتار محبت‌آمیز در بین همسایگان در ایجاد فضای انس و الفت بین ایشان و گستردن روابط محبت‌آمیز و صمیمانه در جامعه تأثیر بسزایی دارد.

در حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله یکی از عوامل ایجاد محبت و دفع دشمنی و کینه، هدیه دادن معرفی شده است. «هدیه دادن محبت می‌آورد و برادری را نگه می‌دارد و کینه و دشمنی را می‌برد. برای یکدیگر هدیه بپزید تا دوستدار هم شوید.»^۱ (میزان‌الحکمه: ح ۲۱۱۷۶) علاوه بر آن رسول خدا صلی الله علیه و آله نسبت به فرستادن غذا برای همسایه تأکید و آن را از حقوق همسایه بر شمرده‌اند:

یکی از کهن‌ترین سنت‌های مردم ایران، هدیه فرستادن است که گاه در قالب «کاسه همسایه» در زندگی مردم رایج بوده و با همین عنوان در مثل‌های عامیانه نیز نمود یافته است، «کاسه همسایه» به معنای فرستادن طعام پخته یا ماحضر برای همسایگان است. (دهخدا، ذیل واژه)

۱. الْهَدِيَّةُ تُورِثُ الْمَوَدَّةَ، وَ تَجْدِرُ الْأَخُوَّةَ، وَ تُدْهِبُ الضَّغِينَةَ، تَهَادُوا تَحَابُّوا.

۱۵۰ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

«کاسه همسایه شکم را سیر نمی‌کند، اما محبت را زیاد می‌کند»، «کاسه همسایه دو پا دارد»، «شیرینی همسایه به کاسه همسایه است»، «اگر به همسایه کاسه دادی در را نگاه کن و اگر ندادی پی بار را». از این رو می‌توان گفت «کاسه همسایه» در ایجاد و حفظ ارتباطات سالم و محبت‌آمیز همسایگان تأثیر بسزایی دارد.

رعایت احترام به همسایه

یکی از مصادیق حسن معاشرت با همسایه پرهیز از هرگونه آزار و اذیت و حفظ احترام اوست. همسایه از چنان حرمتی در بطن زندگی مردم ایران برخوردارست که به حق او سوگند یاد می‌شود: «به حق همسایه، به حق رفیق».

و همچنین همه متعلقات همسایه نیز باید مورد احترام واقع شوند؛ به گونه‌ای که از کوچک‌ترین تعدی و آسیبی در امان بمانند. مثل‌های «سگ همسایه، همسایه را گاز نمی‌گیرد» و «مار، همسایه خود را نمی‌گزد» و «به مرغ همسایه نگو کیش» از احترام ویژه به همسایه حکایت دارد.

امام باقر علیه السلام فرمودند: در کتاب علی علیه السلام خواندم [رسول خدا صلی الله علیه و آله بین مهاجرین و انصار و اهل مدینه بخشنامه کرد] که همسایه مانند خود انسان است، از هر گونه زیان و گناه باید مصون باشد و حرمت همسایه بر همسایه همانند حرمت مادر است^۱ (اصول کافی: ح ۲/۳۷۵۷). بدیهی است سوگند به همسایه و حق همسایه از همین دیدگاه سرچشمه می‌گیرد.

پرهیز از اتکای افراطی به همسایگان

نوع بشر برای تأمین رفاه و آسایش و امنیت خود نیازمند معاشرت و تعاون و یاری یکدیگرند. از این رو وابستگی افراد به یکدیگر امری طبیعی و معمول زندگی اجتماعی

۱. قرأت فی کتاب علی أن رسول الله (ص) کتب بین المهاجرین و النصار و من لحق بهم من أهل یترب: أن الجار کالتفس غیر مُضَارٌ وَلَا آئِمٌّ، وَ حُرْمَةُ الْجَارِ عَلَى كَحُرْمَةِ أُمَّ.

همسایه‌داری در مثل‌های فارسی با رویکرد اخلاق اسلامی ❖ ۱۵۱

است. این وابستگی بویژه زمانی که ارتباطات افراد بر پایه دوستی و خویشاوندی و همسایگی باشد، نمود بیشتری دارد؛ مسئله‌ای که در این نوع مراودات باید به دقت مدنظر قرار گیرد، آن است که در مهارت‌های سالم وابستگی نباید افراط و زیاده‌روی کرد که در غیر این صورت نتیجه آن کاهلی و توقع تأمین همه نیازها از سوی دیگران است.

پیامبر اکرم ﷺ افرادی را که به تنبلی و تن‌آسایی خو می‌کنند و همواره از دسترنج دیگران بهره می‌برند، نکوهش کرده و فرموده‌اند: «از رحمت خدا دور است کسی که بار زندگی خود را به دوش دیگران انداخته است.» (اصول کافی: ح ۷/۸۳۶۲)

در این کلام گهربار پیامبر اسلام ﷺ ضمن توصیه به دوری از تن‌آسایی و تنبلی و دعوت به کار و تلاش و مسئولیت‌پذیری در برابر زندگی خود و اعضای خانواده، آموزه اخلاقی دیگری نیز نهفته است و آن قناعت و پرهیز از چشمداشت به یاری دیگران، بویژه در حوزه اقتصادی و حیات مادی است.

پرهیز از اتکای بیجا به همسایگان از مضامینی است که به وفور در مثل‌های عامیانه مشاهده می‌شود:

«بار خود را به عهده همسایه ول نکن»، «آدم باید به دستمایه‌اش نگاه کند نه به همسایه»، «آدم باید نگاه به سرمای‌اش بکند نه به همسایه‌اش»، «زینت (مهره) همسایه برای تو گردن‌بند نمی‌شود»، «خانه سیاه خود را به هوای خانه سفید همسایه خراب نکن»، «به همسایه‌ات منگر به زندگی بنگر»، «خودت مالت را نگه‌دار منتظر کمک همسایه نباش».

برخی مثل‌ها نیز به روحیه قناعت‌پیشه افرادی اشاره دارد که توانسته‌اند استقلال خود را حفظ و در تعاملات صمیمانه خود با همسایگان تعادل برقرار کنند و در نتیجه خود را از آسیب‌های وابستگی افراطی و اتکای بیش از حد مصون دارند:

«از دامنشان نقاب ساختند و از همسایه‌شان آب نخوردند»، «همسایه‌ام است اما از آتشگاه یکدیگر استفاده نمی‌کنیم»، «دست خود را زر بساز، منت همسایه را نکش»، «سر بی‌شام زمین می‌گذاریم، منت همسایه را نمی‌کشیم»، «همسایگی تو را می‌کنم نان خودم

۱۵۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

را می خورم»، «ثروت همسایه شکم پر نمی کند»، «حقا که با عقوبت دوزخ برابر است / رفتن به پایمردی همسایه در بهشت».

مثل های عامیانه «قربان همسایه ای بروم که نان خودش را بخورد و همسایگی مرا بکند» و «قربان همسایه ای بروم که نان و آبش از خودش باشد» در ستایش و آفرین همسایگان متکی به خود و قناعت پیشه گفته می شود. این دسته از همسایگان برای دیگران رنج و آزاری ندارند، از این رو مقبول و تحسین شده اند.

از سوی دیگر، برخی از همسایگان نیز فاقد آن تعهد اخلاقی و روحیه مسئولیت پذیری هستند که به عهد و قولشان عمل کنند؛ از این رو اعتماد و تکیه به چنین همسایگانی نه تنها موهبتی برای دیگر همسایه ها ندارد، موجب محرومیت از داشته های خود نیز می شود. در فرهنگ مردم ایران، اتکا به این گونه از همسایه ها به شدت نهی شده است.

«به امید آتش همسایه ترب نتراش»، «به امید دوغ همسایه (دیگران) آتش پخته مکن»، «به امید مال همسایه نمی توان نشست»، «اگر به امید همسایه باشی سر بی شام زمین می گذاری»، «هرکس به امید همسایه نشست گرسنه ماند»، «به امید آبگوشت همسایه، ترید خرد کنی، خشک می ماند»، «به امید دوغ همسایه نمی شود آتش پخت»، «به امید طلبکار بی نان ماندم، به امید همسایه بی شام»، «به امید همسایه آتش آدم بی روغن می ماند»، «اگر در خانه همسایه کماچه به ما چه»، «کاسه به امید همسایه خشک است»، «به چشمداشت همسایه بنشین گرسنگی می کشی».

در مثل های عامیانه، افرادی که متوقعانه به لطف همسایه خود چشمداشتی دارند، به شدت نکوهش شده اند: «چشمی که به انتظار کاسه همسایه نشسته، باید کور شود» در مذمت ایشان به کار می رود.

ب) جلوه های منفی اخلاق همسایه داری در مثل ها

در فرهنگ دینی، آزار و اذیت همسایه، نوعی جرم اخلاقی به شمار می رود و به شدت مورد نکوهش واقع شده است تا آنجا که از همسایه آزار، با تعبیری همچون مصیبتی کمرشکن یاد شده است. از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله روایت شده است:

همسایه‌داری در مثل‌های فارسی با رویکرد اخلاق اسلامی ❖ ۱۵۳

سه چیز در رأس مصیبت‌های کمرشکن قرار دارد:... و همسایه‌ای که چشمانش تو را می‌پاید و دلش خواهان رسوایی توست، اگر خوبی ببیند آن را می‌پوشاند و فاش نمی‌سازد و اگر بدی ببیند آن را آشکار و همه جا پخش می‌کند.^۱

امیرالمومنین علی علیه السلام نیز همسایه بد را بزرگ‌ترین رنج و سخت‌ترین بلا و مصیبت معرفی کرده‌اند:

جَارُ السُّوءِ أَعْظَمُ الضَّرَّاءِ وَأَشَدُّ الْبَلَاءِ. (میزان‌الحکمه، ح ۳۰۱۵-۳۰۱۴)

صعوبت و دشواری زندگی در جوار همسایه بد و مردم‌آزار را در کلامی از لقمان علیه السلام نیز می‌توان دریافت: من صخره‌های بزرگ و آهن و هر بار سنگینی را به دوش کشیده‌ام، اما باری سنگین‌تر از همسایه بد ندیدم. (همان، ح ۳۰۱۱)

براساس آموزه‌های دینی جایگاه آن کس که مراعات حقوق همسایه‌اش را نکند و به اذیت و آزار او بپردازد، دوزخ خواهد بود؛ چنانکه از پیامبر گرامی اسلام روایت شده است:

مَنْ كَانَ مُؤْذِيًا لِجَارِهِ مِنْ غَيْرِ حَقِّ حَرَمَةِ اللَّهِ رِيحَ الْجَنَّةِ وَمَأْوَاهُ النَّارُ أَلَا وَإِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ يَسْأَلُ الرَّجُلَ عَنْ حَقِّ جَارِهِ وَمَنْ ضَيَّعَ حَقَّ جَارِهِ فَلَيْسَ مِنَّا

هر کس به ناحق همسایه خود را آزار دهد، خداوند بوی بهشت را بر وی حرام گرداند و جایگاه او دوزخ خواهد بود. آگاه باشید که خداوند تعالی از حق همسایه سوال می‌کند و هر کس حق همسایه‌اش را ضایع کند، از ما نیست. (ابن بابویه، ۱۴۰۶: ۲۸۳)

شایان ذکر است خودخواهی، تنگ نظری و حسادت و مواردی از این قبیل از مصادیق و جلوه‌های متعدد آزار همسایه به شمار می‌رود که امنیت و آرامش همسایگان به واسطه آنها از بین خواهد رفت و مانعی جدی در برابر رشد مادی و معنوی همسایگان خواهد بود. چگونگی بازنمایی این مفاهیم در مثلها در خور توجه است.

همسایه‌آزاری

مصاحبت و مراوده با همسایگان سفله‌طبع دون‌همت و ناهنجار که با رفتارهای ناشایست خود در آزرده و رنجیده‌خاطر ساختن همسایگان از هیچ اقدامی فروگذار نمی‌کنند، در آموزه‌های اخلاق دینی نکوهش شده است.

۱. رسول الله (ص): ثَلَاثَةٌ هُنَّ أُمُّ الْفَوَاقِرِ: وَ جَارٌ عَيْنُهُ تَرَعَاكَ وَ قَلْبُهُ يَنْعَاكَ، إِنْ رَأَى حَسَنَةً دَفَنَهَا وَ لَمْ يُغَشِّهَا وَ إِنْ رَأَى سَيِّئَةً أَظْهَرَهَا وَ أَدَاعَهَا.

۱۵۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

امام صادق علیه السلام به روایت از پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله فرموده‌اند: به خدا پناه می‌برم از همسایه بدی که در خانه‌ای زندگی می‌کند، با چشمانش تو را زیر نظر دارد و با دلش به تو توجه دارد، اگر تو را در خوشی ببیند ناراحت شود و اگر در بدی مشاهده کند خوشحال گردد.^۱ (اصول کافی: ح ۱۶/۳۷۷)

همسایگانی که با فریاد و خروش راز همسایه خود را برملا می‌کنند و اسباب آزار و اذیت او را فراهم می‌کنند، به مثل‌های فارسی نیز راه یافته‌اند: «خدا می‌بیند و می‌پوشد، همسایه نمی‌بیند و می‌خروشد»، «حق، جلّ و علا می‌بیند و می‌پوشد، همسایه نمی‌بیند و می‌خروشد».

بدیهی است افشای راز همسایه از مصادیق تضییع حقوق او به شمار می‌رود. امام سجاد علیه السلام فرموده‌اند: از جمله حقوق همسایه این است که در پی عیوب و زشتی‌های او نباشی و اگر از زشتی و بدی او آگاه شدی، آن را بپوشانی. (سپهری، ۱۳۸۲: ۵۶)

در ضرب‌المثل‌های موجود در فرهنگ مردم ایران نسبت به رنج و دشواری‌های همراهی با همسایگان بد و نانجیب هشدار داده شده است: «از همسایگان بد، همسایگان رسند به رنج و به دردسر»، «همسایه نانجیب، آدم را حاجت‌دار می‌کند».

در ضرورت پرهیز از همسایه بد و مردم آزار نیز تأکید شده است: «از همسایه بد فرار کن»، «از همسایه بد نجات»، «زبان‌ت را از شیر بازخر، سرت را از همسایه بد»، «نباشد همسر و همسایه بد»، «همسایه بد مباد کس را»، «مجوید همسایگی با بدان / مدارید افسوس نابخردان»، «خدا آدم بد را همسایه گورت نکند»، «نیکان حتی در قبرستان هم از همسایگان بد دوری می‌جویند».

علاوه بر اجتناب از مراوده، نکته دیگری که پیران دنیادیده همواره بر آن اهتمام داشتند، پرهیز از اقدام تلافی‌جویانه در برابر آزار همسایه است که در صورت پاسخ بدی با بدی، رشته آزار و اذیت تداوم می‌یابد و خسارات جبران‌ناپذیری بر جای می‌گذارد. بدین ترتیب، راهکار پیشنهادی ضرب‌المثل‌ها برای مصونیت در برابر آزار

۱. أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ جَارِ السُّوءِ فِي الدَّارِ إِقَامَةً، تَرَكَ عَيْنَاهُ وَ يَرَعَاكَ قَلْبُهُ، إِنْ رَأَاكَ بِخَيْرٍ سَاءَهُ وَإِنْ رَأَاكَ بِشَرٍّ سَرَّهُ.

همسایه‌داری در مثل‌های فارسی با رویکرد اخلاق اسلامی ❖ ۱۵۵

همسایه نقل مکان و فرار از همسایگی او و استعانت از حضرت حق به منظور پاسخ دادن به آزار و آسیب‌های همسایه است:

«اگر دندان درد می‌کند بکش؛ اگر همسایه‌ات ناهل است کوچ کن»، «به جای اینکه هر روز با همسایه دعوا کنی، بهتر است جایت را عوض کنی»، «همسایه اگر آزار دهد باید گریخت، دندان اگر درد بکند باید کشید»، «اگر همسایه‌ات بد است، دیوار بیتان را محکم کن»، «همسایه را فروختم نه خانه را»، «همسایه بد را به خدا واگذار کن».

در مثل‌های فارسی، همسایه مردم‌آزار چنان نکوهش شده که پناه بردن به تنهایی و همسایگی با صخره‌ای سنگ و درخت زالزالک از همسایه شدن با مردم‌آزار بهتر است: «تنها باشی به که با همسایه بد»؛ «کومه‌ای سنگ به از این همسایه»، «درخت زالزالک از همسایه بد بهتر است».

همچنین خانه‌ای که همسایه آن نه تنها یار خاطر نیست، بلکه بار خاطر همسایگان است، ارزش و قیمت چندانی ندارد. نمونه مثل‌های زیر علاوه بر تأکید روی این نکته، شکایت از مردم‌آزاری همسایه و رفتار ناپسند و ناهنجار او را هم دربردارد: «خانه‌ای را که چون تو همسایه است / ده درم سیم بی‌عیار ارزد»، «درد دل خودم کم بود، غروغر همسایه هم روش آمد»، «درد خودم کم است، آن هم در زدن همسایه».

خودخواهی و خودمحوری؛ حسادت و تنگ‌نظری

یکی از آفات و آسیب‌های سبک زندگی، بویژه در روزگار معاصر که بسیاری از معضلات اخلاقی، اجتماعی و سیاسی نیز از آن سرچشمه گرفته، خودخواهی و خودمحوری است. منفعت‌طلبی و برتر دانستن منافع خود بر منافع دیگران و مهم‌تر شمردن خواسته‌ها و نفسانیت خود بر خواسته‌های دیگران از جلوه‌های این رذیله اخلاقی است که در نظام تربیتی اسلام امری مذموم و نکوهیده است.

از منظر انسان خودخواه، آفرینش دیگران، تنها برای تأمین منافع اوست و از این رو هر آنچه موجب خسران است، برای دیگری است، بویژه آنکه آن دیگری، همسایه باشد که همواره در ارتباطات روزمره شاهد تغییر و تحولات و چگونگی گذران روزگار اوست. مثل‌های زیر از رویکردی خودمحورانه و منفعت‌جویانه برخاسته است:

۱۵۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

«برای خودش گوشت می‌گیرد و برای همسایه‌اش جگر سفید.» «مال خودم جانم بشود، مال همسایه‌ام را گرگ بخورد»، «مرگ خوب است اما برای همسایه»، «به دهان گرگ، بچه همسایه»، «مار خانه به دست همسایه بگیر»، «روی درخت همسایه سیب ایستاده است به ما که نمی‌دهد چرا ایستاده است».

گاه خودخواهی زمینه بروز فخرفروشی نیز می‌گردد؛ ضرب‌المثل «همسایه به همسایه می‌گوید مرغ من قراول است» از این نمونه می‌باشد.

حسادت نیز جلوه دیگری از خودخواهی است. انسان حسود توان مشاهده منفعت و شادی دیگران را ندارد و از دیدن موفقیت دیگران رنج می‌برد. ضرب‌المثل «گاو خدا را نمی‌خواهم که همسایه‌ام بدغاله داشته باشد» و «غم‌های ما قابل تحمل بودی اگر شادی همسایه نبود» از این نمونه است.

حسادت به عنوان نوعی صفت ناپسند اخلاقی و معضل بزرگ فردی و اجتماعی، منجر به بدخواهی برای دیگران می‌شود، از این رو حسود شخصی منفور و در فرهنگ مردم ایران نفرین شده است. «چراغ حسودان نسوزد که آرزوی بد آوردن همسایه را دارد».

نداشتن قناعت

در مثل‌هایی که زبانزد مردم ایران است، نقد جایگاه ویژه‌ای دارد؛ بویژه نقد بر ذهن حسرت‌آفرین افرادی که قناعت در زندگی‌شان رنگ‌وبویی ندارد و مابه‌ازای آن ناسپاسی نسبت به نعمت‌ها و دارایی‌ها در زندگی‌شان موج می‌زند. نگرش حقارت‌آمیز و خودکم‌بینانه به مایملک و امور زندگی شخصی و حسرت خوردن نسبت به داشته‌های دیگران، بویژه همسایگان به واسطه ارتباطات نزدیک، دستمایه آفرینش هنرمندان^۱ مثل‌هایی شده است که با اندکی تفاوت در لفظ، مضمون مشترک دارند:

«مرغ همسایه غاز است»، «مرغ همسایه به چشم همسایه غاز می‌آید»، «آش همسایه روغن غاز دارد»، «آش همسایه بامزه (خوشمزه) می‌شود»، «لقمه همسایه، بوی روغن غاز دارد»، «کوفته همسایه تخم غاز دارد»، «آفتاب خانه همسایه گرم‌تر است»، «گاو همسایه گوساله ماده می‌زاید»، «بام همسایه در مهتاب شب بزرگ می‌نماید»، «بچه همسایه غربیل آسمانی می‌نمایاند».

همسایه‌داری در مثل‌های فارسی با رویکرد اخلاق اسلامی ❖ ۱۵۷

بی‌توجهی به وضعیت همسایه و بی‌تفاوتی نسبت به سرنوشت او

در سبک زندگی خودم‌محورانه که در آن، افراد جز به منافع خود نمی‌اندیشند و خودخواهی چنان با وجودشان عجین شده که دیگرخواهی و مصادیق آن در نظرشان مجهول و مکروه است، بی‌تفاوتی نسبت به وضعیت و سرنوشت همسایه امری طبیعی است؛ مثل‌هایی چون «به همسایه‌ام سنگ خورد، مثل اینکه به جوال کاه خورد»، گواه این ادعاست. مثل‌های دیگری نیز با این مضمون در فرهنگ مردم ایران وجود دارد: «همسایه از همسایه خبر ندارد»، «بی‌طالعی نگر که من و یار چون دو چشم/ همسایه‌ایم و خانه هم را ندیده‌ایم»، «اگر چشم بیچاره‌ای درد کند، همسایه‌اش نمی‌فهمد، اگر چشم محبوبی درد کند، به دوردست‌ها خبر می‌رسد».

مثل «همسایه که خبر همسایه نگرفت، بی‌دین است» نیز در نکوهش شهروندانی است که از روزگار همسایگان خود بی‌خبرند، حال آنکه همسایه نیازمند یاری و مساعدت ایشان است. صراحت و شفافی که در این مثل مشاهده می‌شود، متأثر از کلام پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله است.

آنکه سیر بخوابد و همسایه‌اش گرسنه باشد به من ایمان نیاورده است و اهل آبادی که شب را بگذرانند حال آنکه در میان آنها گرسنه‌ای باشد، خدا در قیامت به آنها نظر رحمت نمی‌کند. همچنین فرمودند: هر کس لوازم مورد نیاز زندگی را از همسایه‌اش دریغ دارد، خدا وی را در قیامت از فضل خود محروم کند و او را به خودش واگذارد.^۱ (میزان‌الحکمه: ح ۳۰۲۰)

جمع‌بندی

سنت‌های گفتاری با واقعیت‌های زندگی اجتماعی پیوندی نزدیک دارند و انعکاسی از متن جامعه و بازتابی واقع‌گرایانه از باورها و ارزش‌های مردمی هستند که برای نصایح اخلاقی و سخنان حکیمانه اهمیت ویژه‌ای قائل‌اند. این مقاله به منظور طرح و

۱. ما آمن بی من بات شعبان و جاره طاویاً. قال: و ما من اهل القرية بیبت و فیهم جائع، یظن الله الله بهم يوم القيامة و من منع الماعون جاره منعه الله خیرة يوم القيامة و وکلة الی نفسه.

۱۵۸ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

بررسی جلوه‌های مثبت و منفی اخلاق همسایه‌داری در مثل‌ها که بخشی از فرهنگ ایرانی و گونه‌ای از سنت‌های گفتاری به شمار می‌رود نگاشته شده است تا با شناخت نقاط قوت و ضعف اخلاق همسایه‌داری در فرهنگ مردم زمینه را برای نمایش جلوه‌های گوناگون همسایه‌داری در رسانه ملی فراهم آورد. لازمه چنین هدفی، نخست شناخت اخلاق همسایه‌داری بر مبنای آموزه‌های قرآن و عترت است؛ از این رو در این مقاله با استناد به معیارهای قرآن و حدیث در مقوله اخلاق همسایه‌داری تلاش شده است مثل‌های مرتبط نیز مطرح شوند.

منابع

- قرآن مجید
- آیزنبرگ، نانسی (۱۳۷۸). رفتارهای اجتماعی کودکان. ترجمه بهار ملکی. تهران: ققنوس.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۶ق). ثواب الاعمال و عقاب الاعمال. چ دوم، قم: دارالشریف رضوی.
- امینی، امیرقلی (۱۳۵۳). فرهنگ عوام یا تفسیر امثال و اصطلاحات زبان پارسی. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۳۹). امثال و حکم. تهران: امیرکبیر.
- _____ (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا، چ دوم، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- ذوالفقاری، حسن (۱۳۸۸). فرهنگ بزرگ ضرب‌المثل‌های فارسی. ج ۱ و ۲. تهران: معین.
- سپهری، محمد (۱۳۸۲). ترجمه و شرح رساله حقوق امام سجاده، چ هفتم، قم: دارالحدیث.
- ستوده، هدایت‌الله (۱۳۷۴). تاریخ اندیشه‌های اجتماعی در اسلام. تهران: آوای نور.
- شکورزاده بلوری، ابراهیم (۱۳۷۲). ده هزار مثل فارسی و بیست و پنج هزار معادل آنها. مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.

همسایه‌داری در مثل‌های فارسی با رویکرد اخلاق اسلامی ❖ ۱۵۹

- فلاح، محمدجواد (۱۳۸۸). اخلاق همسایه‌داری و آپارتمان‌نشینی. قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صداوسیما.
- کلینی رازی، ابوجعفر محمدبن یعقوب (۱۳۸۸). الکافی، به کوشش محمدحسین درایتی، چ دوم، قم: دارالحدیث.
- گلی زواره، غلامرضا (۱۳۷۷). «در سایه همسایه». پیام زن. شماره ۷۹.
- محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۴). میزان الحکمه، ترجمه حمیدرضا شیخی، چ پنجم، تهران: دارالحدیث.
- معلوف، لویس (۱۳۸۲). المنجد (عربی - فارسی). ترجمه محمدبندر ریگی، تهران: معین.
- معین، محمد (۱۳۸۱). فرهنگ فارسی معین. تهران: معین.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی